

FÂRÂBÎ’NİN ŞEHİRDEN BÜTÜN DÜNYA DEVLETLERİNİ İÇİNE ALARAK GENİŞLEYEN EVRENSEL MEDENİYET ALGISI VE FELSEFİ, TEOLOJİK TEMELLERİ

Doç. Dr. Ayşe Sıdıka OKTAY
Süleyman Demirel Üniversitesi

Medeniyet, Osmanlıların “civilisation” sözcüğünün karşılığı olarak icat ettikleri bir kelimedir ve Türkçe’de ilk defa Sadık Rıfat Paşa tarafından 1838 yılında kullanılmaya başlanmıştır. Latince “şehir ait” manasındaki “civitas” kelimesi gibi şehir anlamına gelen “medine” kelimesinden türetilmesinin çabuk tutulup yaygınlaşmasında rolü olduğu düşünülür. 1940’lı yıllarda medenî yerine uygarlık kelimesi uygun görülmüş ve bu kelime daha çok tercih edilmiştir (Baykara, 1992, s. 31-32). Civilisation kelimesi ve kavramı da İngilizce ve Fransızca’da 18. yüzyıldan itibaren bugünkü anlamından farklı manalarda kullanılmış, zamanla şimdiki anlamına doğru büyük bir gelişme göstermiştir. Civilisation’un o dönemde ahlâkı tehzib etmek, edeb ve erkan öğrenmek, öğretmek, insaniyet, ünsiyet kelimeleriyle Türkçe sözlüklerde çevrilmiş olması şaşırtıcıdır (Baykara, 1992, s. 1-20). Dolayısıyla bugünkü anlamında medeniyet ve onun Batı dillerindeki karşılığı olan civilisation kavramı 18. yüzyıldan sonraki gelişmelerin ürünüdür. Ancak Fârâbî kendi döneminde, tebliğimizde ifade edeceğimiz gibi, evrensel dünya devleti kavramıyla bütün dünyayı kuşatan küresel bir medeniyete işaret etmektedir.

Medine kelimesi bir yerde ikame etmek anlamına gelen “mim, dal ve nun” harflerinin birleşmesinden türemiştir. Başka bir okunuş veznine göre din kelimesiyle aynı manaya gelen ve bu haliyle sahip olmak, yönetmek anlamını ifade eden mülk, mülîk kelimesiyle eş anlamlıdır. Şehir anlamına gelen medine ve medeniyet kelimeleri buradan türemiştir (İbn Manzûr, tr, mîn maddesi). Eski Yunanca’da şehir ve şehir devleti anlamında kullanılan polis kelimesi Arapça’ya tercümeler sırasında medine, Platon’un diyaloglarında şehir/devlet yönetimi anlamına gelen “politeia” ise “es-siyasetü’l-medeniyye” olarak çevrilmiştir.

Türk İslam düşüncesinde medeniyet yolculuğu genellikle Fârâbî ile başlatılır. Çünkü İslam dünyasında medeni olma/şehirde yaşama ile medeniyet arasında ilişki kurup bunu felsefi ve teolojik olarak temellendiren ilk filozof Fârâbî’dir.

I. Fârâbî'ye göre İnsanların Bir Arada Yaşama İhtiyacının Sebepleri

Fârâbî için medine öncelikle insanların bir arada yaşadıkları, sosyalleştikleri, iş bölümü yapıp yardımlaştıkları ve beraber yaşama kültürünü kazandıkları bir yerdir. Ancak o, medineyi sadece içinde yerleşilip ikamet edilen sıradan bir şehir olmanın ötesinde, insanların ebedi mutluluğu elde edebilecekleri bir yer olarak düşünmektedir.

İnsanlar fitratları gereği hem en yüksek mükemmelliklere ulaşmak için yaratılmışlardır hem de varlıklarını devam ettirebilmek için pek çok şeye muhtaçtırlar ve bütün bu ihtiyaçlarının hepsini tek başlarına karşılamasına imkân yoktur. Aksine insanlar varlıklarını devam ettirmek için bir topluluğa (kavme) ihtiyaç duyarlar, çünkü bu topluluğun her bir ferdi onun varlığını devam ettirebilmesi için ihtiyaç duyduğu bir şeyi karşılar. Benzer şekilde toplumda her bir birey diğer bir bireyin ihtiyacını karşılamaktadır. Platon ve Aristoteles'in devlete olan ihtiyacı ve devlet anlayışını hatırlatan bu yaklaşım tarzına göre çok sayıda topluluğun yardımlaşmak için bir araya gelmesi ve her bir bireyin varlıklarını devam ettirebilmek için ihtiyaç duyulan şeylerden bazısını diğeri için yapması gerekir. Böylece toplumdaki bütün bireylerin ihtiyaçlarının hepsi karşılanmış olur. İnsanın neden tabiatı gereği medeni, şehirli veya sosyal bir varlık olduğunun hikmeti de burada ortaya çıkar. İnsanların bir arada yaşamasının amacı yukarıdaki açıklamalarda tabii fitratı gereği karşılıklı yardımlaşma ve iş bölümü ile varlığını devam ettirme ihtiyacı görünüyorsa da, Fârâbî için bir arada yaşamanın bir diğer ve daha önemli gerekçesi insana mükemmelliği kazandırmasıdır. İnsanlar tabii fitratları gereği toplum halinde yaşayarak bir yandan bireysel ihtiyaçlarını giderip varlıklarını devam ettirirken, diğer yandan da topluluk içinde birbirleriyle yardımlaşmayla kemale ulaşırlar (Fârâbî, 1995, s. 112; Fârâbî, 1986, s. 53). İnsandaki mükemmellik/yetkinlik ancak bir toplumdaki yardımlaşma ve iş bölümü sonucunda varılabilen bir düzeydir. Çünkü insanlar birbirleriyle uyumlu, bağlantılı ve düzenli eylemlerde bulunarak sanki çokluğa rağmen tek bir şeymiş gibi hareket ederler ve bu Bir'in yönetme gücünden kaynaklanır. Dolayısıyla ortaya çıkan uyum Allah'ın âlemi yönetme gücünün yansıması olduğu için mükemmellik ortaya çıkar (Fârâbî, 1986, s. 63).

İnsanların sayısı arttığı için yeryüzünde yerleşim yerleri (ma'mûra) meydana gelmiş ve buralarda bazısı kemal bazısı kemal derecesinde olmayan insan toplulukları ortaya çıkmıştır (Fârâbî, 1995, s. 112; Fârâbî, 1986, s. 53; Fârâbî, 1994, s. 73). Fârâbî, kemal derecesindeki toplulukları büyük, orta ve küçük olmak üzere üçe ayırır. Büyüğü; yerleşim yerlerindeki toplumların hepsinin toplanmasıdır ve birçok milletin (ümme) bir araya gelmesi ve birbirleriyle yardımlaşmasıyla oluşması; ortayı, yerleşim yerinin bir parçasında bir milletin toplanması; küçüğü ise, milletin yerleştiği yerindeki (mesken) bir parçada bir şehir halkının toplanması olarak verir (Fârâbî, 1995, s. 113; Fârâbî, 1994, s. 73). Bu durumda kemal

derecesine ulaşmış ilk ve en küçük topluluk şehir olmaktadır. Şehirlerin birleşmesiyle millet, milletlerin birleşmesiyle yeryüzü toplumu veya küresel yeryüzü medeniyeti meydana gelir. Fârâbî'nin evrensel dünya veya bütün milletlerin birleştiği yeryüzü toplumu anlayışını burada görmek mümkündür.

Kamil olmayan topluluklar ise sırasıyla köy, mahalle halkının toplanması ile sokak ve evde toplanmadır. Bunların en küçüğü evdir. Köy ve mahalle şehir halkı için bir araya gelmiştir. Ancak köy şehir halkına hizmet için vardır. Mahalle ise şehirden bir parçadır. Benzer şekilde sokak mahalleden, ev sokaktan bir parçadır. Şehir milletin yerleştiği yerin bir parçası, millet de yerleşim yerlerindeki toplumların hepsinin bir parçasıdır (Fârâbî, 1995, s. 113; Fârâbî, 1994, s. 73-74).

II. Erdemli Şehirden Erdemli Evrensel Toplumlara

Fârâbî bu topluluklar içinde en faziletli iyiliğe ve en yüksek kemale öncelikle şehirde ulaşılabilirliğini belirterek; köy, mahalle, ev gibi şehirden daha küçük topluluklarda bunun mümkün olmadığına işaret eder. Çünkü ancak böyle bir topluluk içinde erdemler ortaya çıkar. Ayrıca gerçek iyilik gibi kötülük de irade ve seçim (ihtiyar) ile meydana gelir. Bu durumda amaçları arasında kötülüğü elde etmek olan insanların bu konuda birbirleriyle yardımlaşmak için şehir kurmaları imkân dâhilindedir. İnsanlar, fasık devlette olduğu gibi yanlış mutluluk anlayışlarını gerçekleştirmek amacıyla yardımlaşıp şehir kurabilirler. Öyleyse erdemli şehir, insanların gerçek mutluluğu kazandıracak şeyler konusunda yardımlaşmak amacıyla bir araya geldikleri şehirdir. Erdemli toplum mutluluğu kazanma konusunda insanların birbirleriyle yardımlaşmaları toplum, erdemli millet içindeki şehirlerin hepsinin mutluluğu elde etme konusunda yardımlaştığı millettir. Dolayısıyla bütün yerleşim yerleri içindeki milletlerin mutluluğa ulaşma konusunda birbirleriyle yardımlaşmasıyla erdemli yeryüzü (el-ma'mûratü'l fâdila) meydana gelir (Fârâbî, 1995, s. 113). Ancak bu toplulukların hepsi erdemli bir başkanın idaresi altında mutluluğu elde etmek için yardımlaşabilirler ve erdemli bir toplum haline gelirler (Fârâbî, 1994). Böylelikle Fârâbî, erdemli şehirlerin bir araya gelip yardımlaşmasıyla erdemli milletlerin; erdemli milletlerin bir araya gelip yardımlaşmasıyla erdemli küresel topluluğunun ortaya çıktığı yeryüzünde yetkinlik ve kemalin en yüksek derecede gerçekleştiği evrensel dünya düzeni düşüncesine ulaşır. Bu durumda onun zihnindeki erdemli medine/şehir sadece eski Yunan düşüncesindeki bir site, polis/şehir devletinin benzeri olarak ele alınamaz. Onda erdemli şehir erdemli milletin, erdemli millet erdemli yeryüzünün bir parçasıdır. Dolayısıyla şehir gitgide büyüyen ve sonunda bütün yeryüzündeki milletleri içine alan yetkinliğin modeli, adeta prototipidir. Kanaatimizce o, yetkinlik ve kemalin gerçekleşeceği en küçük birim olan şehir modeliyle diğer millet ve yeryüzü devletlerine doğru giden bir örnek sunmaya çalışmıştır.

Fârâbî, erdemli şehir ile insan organizması ve kâinattaki düzen arasında benzerlikler olduğunu düşünür. İnsan vücudunda bazı organlar kuvvet ve fitrat bakımından farklı ve daha üstün olabilir. Burada kalp başkan konumundadır ve diğer organlar yaratılış kabiliyetlerine göre belli bir düzende mertebe bakımından daha alt sıralarda yer alırlar. Nasıl insan vücudundaki organlar arasında hiyerarşik düzene göre farklı yaratılışlar arasında uyum ve ahenk var ise, benzer şekilde erdemli şehirde de böylesine bir düzen olmalıdır. Burada yaşayan ve yaratılışları birbirlerinden farklı, durumları birbirlerinden üstün olan insanların her biri şehrin bir parçası kabul edilir. Şehirde vücuttaki kalbin yerini tutan kişi başkandır ve emredici konumundadır. Çevresindeki farklı fitrat ve melekeye sahip olup bu nitelikleriyle başkanın amacına göre hareket eden insanlar bulunur. Birinci mertebe kabul edilen buradan sonra ikinci mertebedekiler gelir ve bu silsile başkalarından hizmet görmeden başkalarına hizmet edenlere kadar iner. Buradaki insanlar mertebenin en altında yer alırlar ve en aşağı/sefil insan olurlar (Fârâbî, 1995, s. 114; Fârâbî, 1986, s. 62).

Fârâbî aynı uyum ve benzerliği İlk Neden, İlk Varlık ile diğer varlıklar arasındaki hiyerarşi ve uyumla da açıklar. Burada da İlk sebep erdemli şehirdeki başkana tekabül etmektedir (Fârâbî, 1995, s. 117-118; Fârâbî, 1986, s. 63-65). Ona göre âlemin esas yöneticisi Tanrı'dır. Siyaset “bir şeydeki çokluğu ve ondaki birliği açıklar” (Fârâbî, 1991, s. 62/ Çev. Toktaş, 2002/1, s. 271). Dolayısıyla aslında varlıklar arasındaki hiyerarşi ve gittikçe varlık tabakalarında mükemmele doğru ilerleyiş Bir'in bulunduğu yerde son bulur. İster alttan yukarıya çıkılsın ister yukarıdan aşağıya inilsin, varlık tabakaları arasında en üstün ve yönetme gücüne en tam olarak sahip olan Bir'dir ve devlet başkanının yönetme gücü de onun yönetme gücünden kaynaklanır. İlk başkan Allah'tan gelen vahiyle şehri yönetmektedir. Dolayısıyla, Allah âlemi yönettiği gibi aslında erdemli şehri de yönetmektedir. Sadece âlemi farklı bir tarzda şehri başka bir tarzda yönetmektedir. Erdemli şehrin yönetimi ile âlemin yönetimi farklı biçimde olsa da âlemin parçalarıyla erdemli şehrin ve ümmetin parçaları arasında uyum olduğu için yönetim bakımından aralarında bir ilişki ve uyum vardır. Âlemin yöneticisi olan Allah'ın âlemdeki parçalara tek bir amaca yönelme konusunda tabii yatkınlık yerleştirmesi gibi devlet başkanı da benzer şekilde aynı amaca yönelik iradi yatkınlık ve melekeleri yerleştirmesi gerekir. Bütün varlıklar İlk Sebebin gayesine göre hareket ettikleri gibi şehirdeki diğer basamaktaki varlıkların hepsi başkanın gayesine uygun hareket etmelidirler (Fârâbî, 1995, s. 117-118; Fârâbî, 1986, s. 63-65).

Fârâbî bedenle şehirdeki organlar arasında bir benzerlikten söz etse de aralarındaki bir farklılığa da dikkati çeker. Buna göre bedeninin organları ve bunların sahip oldukları nitelikler tabii kuvvetlerdir. Ancak erdemli şehrin parçaları olan insanlar her ne kadar tabii olsalar da şehir için eylemde bulunurken kullandıkları meleke ve nitelikleri tabii değil iradidir. Şehrin parçaları yaratılışları gereği birbi-

rinden farklı üstünlüklerde fitratlarla yaratılmışlardır. Bununla insan hangisinin insan için iyi olduğunu seçebilse de fitrat onlar için tek seçenek değildir, sanat vb. ile elde ettikleri iradi melekelerle de bunu yapabilirler. Bunun için bedeninin organlarında bulunan tabii kuvvetler şehrin parçalarında iradi meleke ve niteliklere karşılık gelir (Fârâbî, 1995, s. 114-115). Filozof şehrin parçaları konumunda bulunan ve şehri meydana getiren insanların tabii yaratılışları yanında iradi davranışlarına dikkat çekmektedir. Bedenin organları tabii yaratılışları gereği hareket etmektedir. Ancak erdemli şehir de insan tabii fitratı gereği bazı niteliklere sahip olsa da şehir hayatında irade de devreye girmekte ve erdemli şehirde eylemde bulunurken iradi davranışlar tabii yaratılışının önüne geçmektedir. Bu da insanın kötü davranışları terk edip iyi davranışları seçmesini dolayısıyla erdemleri kazanıp mutluluğu elde etmesini sağlar. Burada iradi davranışları kazandıracak sanatların neler olduğu konusu yani ahlâk, ameli felsefe ve bu konudaki eğitim devreye girer. Böylece erdemli şehirde insanların erdemli olmasını sağlayan eğitimi verecek başkanın nitelikleri ve getirdiği yasa ve değerler önem kazanır.

Fârâbî erdemli şehrin başkanının özel birtakım yetenekleri olması gerektiğini belirtir. Çünkü o sadece kendi mükemmellik ve mutluluğundan değil bütün toplumun mutluluk ve yetkinliğinden sorumludur. Dolayısıyla onun sıradan insanlardan farklı ve üstün birtakım yeteneklerinin olması gerekir.

Fârâbî'ye göre erdemli şehrin başkanının ittifakla herhangi bir insan olmaması gerekir. Çünkü başkanlık birincisi onun için ayrılmış tabiat ve fitrat diğeri iradi meleke ve nitelikler olmak üzere iki şeyle mümkün olur ve bunlar onun için ayrılan tabiatı gereği fitratında meydana gelmelidir. Fârâbî'nin iradi nitelik ve melekelerin sanatla elde edildiği sözü hatırlandığında başkanın da sanatla bunları elde etmesi gerekir. Ancak şehirdeki her sanat başkan için uygun değildir. Çünkü şehirdeki sanatların çoğu birine hizmet etmeye yöneliktir. Oysa başkan konumu gereği hizmet eden değil, hizmet alan durumundadır. Bu şartlarda onun sanatı herhangi bir sanat veya herhangi bir meleke olmamalıdır. Erdemli şehrin başkanının sanatı asla başkasına hizmet eden veya başkasının sanatının ona başkanlık etmesine izin veren bir sanat olamaz. Konumu gereği başkan en yüksekte olduğu için onun sanatı en üstte olmalı, diğer sanatlar onun sanatının altında ona hizmet etmelidir. Bundan dolayı onun sanatı bütün sanatların kendisine yöneldiği ve erdemli şehrin fiillerinin hepsinin amacı olan bir sanattır (Fârâbî, 1995, s. 118-119). Erdemli şehrin başkanının sanatı dışında başka özel nitelikleri de vardır.

III. Erdemli Şehrin Teolojik Temeli Olarak Vahiy

Fârâbî'ye göre eskiler, başkan ve gerçek hükümdarın kendisine vahiy gelmesi gerektiğini söylerler (Fârâbî, 1994, s. 89). *Kitâbü'l-mille* adlı eserinde de erdemli şehrin aslında erdemli din olduğu ve din, mille (din anlamında, aynı dine mensup

insanlardan meydana gelen birlik ama bugün millet daha çok aynı ulusa sahip insanlar olarak anlaşılır) ve şeriatın aynı anlama gelen eşanlamlı kelimeler olduğunu belirtir (Fârâbî, 1986, s. 46). Onun buradaki erdemli dinin başkanı ile erdemli şehrin başkanının aynı olduğu eserin başka bölümlerinde yer alan siyaset ilmi ile ilgili ifadelerinden anlaşılır (mesela bkz. Fârâbî, 1986, s. 54-61 arası). Erdemli başkanın yöneticilik mesleği Allah'tan kendisine indirilen vahiy ile ilişkilidir ve erdemli dindeki fiiller ve görüşleri erdemli başkan vahiy ile belirler. Bu iki şekilde olur. İlkinde bunların hepsi başkana belirlenmiş olarak vahyedir. İkincisinde vahiyden ve vahyi gönderen Yüce Varlık'tan kazandığı güçle erdemli fiiller ve görüşleri belirleyecek şartlar ortaya çıkıncaya kadar bunları başkan kendisi belirler (Fârâbî, 1986, s. 44). Fârâbî bu ikinci durumda ortaya çıkan güce taakkul adını verir. Bu güçle ilk başkan vahiy ile kendisine bildirilen külli yasaları bilir. Ancak her şehrin, her topluluğun değişen zamana ve durumlara göre ortaya çıkan farklı şartları vardır. Ayrıca bu külli yasalar tek tek olgulara ve bireylere uygulanmaya çalışıldığında farklı durumlarla karşılaşmaktadır. İlk başkan tıpkı bir doktor gibi uzun süren gözlemleri ve tecrübeleriyle eylemleri belirleyen şartları ortaya çıkaran gücü kazanır. Eskilerin taakkul gücü adını verdiği bu güçle her şehirde ve toplulukta farklı şartlarda ortaya çıkan olayları ilk başkan belirleyebilir. Taakkul gücü tamamen külli sanatlarla bilinen değil uzun zaman süren tecrübeler sonunda elde edilen bir yetidir ve bununla ilk başkan eylemler için gerekli şartları en iyi biçimde ortaya çıkarıp onları belirleyebilir (Fârâbî, 1986, s. 59-61). Dolayısıyla erdemli şehirdeki değer ve yasaların bir kısmı birinci diğeri ikinci yolla ama her iki durumda da temelde vahiy ile belirlenmiştir.

Erdemli şehrin başkanının vahiy alabilmesi onun mükemmel olmasıyla ilişkilidir. O asla bir diğer kişinin kendisine başkanlık yapmasının mümkün olmadığı bir insandır. Bundan dolayı da mükemmelleşmiştir ve bilfiil akıl ve makul haline gelir. Muhayyile kuvveti mükemmelleşmiş ve kemalin/yetkinliğin son noktasına ulaşmıştır. Onda bu kuvvet uykuda veya uyanık halde tikelleri (cüzîyyatı) kendisi veya temsiliyle, sonra akılsalları (makulatı) temsiliyle faal akıldan kabul etmeye tabiatı gereği hazır olur. Akıl edilgen (münfa'il) olduğunda akılsalların (makulatın) hepsini kabul ettiği için mükemmelleşmiştir ve bu noktada ona hiçbir şey fayda vermez ve sonuçta aklen bilfiil konumuna gelir. Akılsallarını (makulatın) hepsini kabul ederek edilgen (münfa'il) aklını mükemmelleştiren her insan aklen ve makulen bilfiil olur. O akleden olduğu için makul ondan olur. Bu durumda bilfiil aklın rütbesi edilgen (münfa'il) aklın üstündedir ve daha tam ve daha kuvvetli şekilde maddeden ve faal akıldan ayrılır. Burada ona müstefâd akıl adı verilir ve faal akılla münfa'il akıl arasında orta bir yerde durur. Onunla faal akıl arasında başka bir şey olmaz. Münfa'il akıl müstefâd aklın maddesi ve mevzusudur. Müstefâd akıl da faal aklın maddesi ve mevzusudur. Tabii bir nitelik olan natık kuvvet de bilfiil akıl olan münfa'il akıl için madde ve mevzu olur. İnsanın insan olduğu ilk mertebe aklen

bilfiil olmak için kabul etmeye hazırlanmış tabii niteliklerin meydana gelmesidir ki bütün insanlarda ortaktır. Bu ilk mertebe ile faal akıl arasında münfa'îl aklın bilfiil olması ve müstefâd aklın ortaya çıkması olmak üzere iki mertebe vardır. İnsanın ulaştığı ilk insaniyet derecesi ile faal akıl arasında iki mertebe vardır. Eğer insanın kemal derecesindeki münfa'îl aklı ve tabii hey'eti -madde ve suretten meydana gelen örneklerin tek bir şey olması gibi- tek bir şey gibi olursa ve bu insan insanlık sureti olarak bilfiil oluşan münfa'îl akıl olarak ele alındığında onunla faal akıl arasında sadece bir mertebe vardır. Eğer tabii hey'et münfa'îl aklın maddesi olursa aklen bilfiil olur. Münfail müstefâdın maddesi, müstefâd faal aklın maddesi olur. Bunların hepsi bir şey gibi alındığında bu insan faal akıl kendisinde görüldüğü kişi olur. Bu mertebeye geldiğinde başkan faal akılla arasında hiçbir vasıta olmaksızın vahiy alabilir (Fârâbî, 1995, s. 119-120; Fârâbî, 1994, s. 88-89). Bu noktadaki insan faal akıldan doğrudan vasıtasız vahiy alabilmektedir.

Bu durum düşünce gücünün (kuvvet-i natıka) teorik (nazari) ve pratik (ameli) olmak üzere her iki kısmında ve sonra muhayyile kuvvetinde meydana gelirse bu insan Allah'ın faal akıl vasıtasıyla kendisine vahyettiği insan olur. Allah'tan faal akla taşan vahyi faal akıl müstefâd akıl aracılığıyla münfa'îl akla, sonra mütehayyile kuvvetine taşar. Kendisine münfa'îl akıldan taşanla bu insan bilge (hukema), filozof, tam olarak akleden, mütehayyile kuvvetine taşanla nebi ve olacaklar hakkında uyarıcı (münzir), halen cüziyyattan olup varlığını orada ilahi olarak aklettiği şeyler hakkında haber verici olur. Bu insan insanlığın en kemal mertebesinde ve mutluluğun en yüksek derecesindedir. Onun nefsi kâmil hale gelir, yetkinliğe erişir ve faal akılla bir olur (ittihad). Faal akıl ilk sebepten taşıdığı için onun vasıtasıyla insana vahyedenin ilk sebep olduğu söylenilebilir. Bu insanın başkanlığı ilk başkanlıktır ve diğer insanların başkanlıkları bundan sonra gelir (Fârâbî, 1995, s. 120; Fârâbî, 1994, s. 89). Bu derecedeki insan kendisini mutluluğa götürecek her fiile vakıf olur, bu da başkan olmanın ilk şartıdır. Sonra bunun yanında bildiği şeylerin hepsini sözle en iyi şekilde tahayyül edebilme/canlandırabilmesini sağlayacak dilinde ifade kudreti olmalıdır. Yani onda, bildiği şeyleri söze dökerek canlandırmasını sağlayacak ifade gücü olmalıdır. Yine mutluluğa ve mutluluğa ulaştıran amellere en iyi şekilde yönlendirmek için gücü olmalıdır. Cüziyyata dair işlerle doğrudan ilgilenebilmek için bedeninin sağlam olması gerekir. Bu niteliklere sahip başkana asla başka insanlar liderlik yapamazlar. Bundan dolayı o lider/imamdır, erdemli şehrin ilk başkanıdır, erdemli milletin başkanıdır ve yeryüzündeki yerleşim yerlerinin (ma'mûra) hepsinin başkanıdır. Bu durum on iki özelliğin onun yaratılışında tabiatı gereği toplanmasıyla mümkündür (Fârâbî, 1995, s. 120-122; Fârâbî, 1994, s. 89-90). Görüldüğü gibi, bu niteliklere sahip insan sadece erdemli şehrin değil, erdemli şehirlerden meydana gelen erdemli milletin ve erdemli milletlerden meydana gelen bütün yerleşim yerlerindeki insanların başkanı konumundadır.

Fârâbî bu niteliklere sahip bir insan bulmanın her zaman mümkün olmadığını farkındadır. Bu sebeple en az altı tanesini veya muhayyile kuvveti ile insanları uyarma nitelikleri olmadan erdemli şehre başkan olabileceğine hükmeder. Buna rağmen herhangi bir zamanda istenilen niteliklere sahip insan bulunmazsa, bu başkan ve benzerlerinin koyduğu ve şehirde birbiri ardınca uygulanarak yerleşen kanun (şerai') ve uygulamaların (sünen) dikkate alınması gerekir. Bu ifadelerden değer ve kanun koyma, yasama yetkisinin sadece ve sadece erdemli ilk başkanla sınırlı olduğu anlaşılır. Çünkü o faal akılla bir olup ondan bu konudaki bilgileri alabilmektedir. Nitekim daha sonra erdemli başkanın olmadığı zamanlarda kimlerin başkan olabileceğinden söz ederek bununla ilgili kriterler koymaya çalışır. Buna göre şehir başkanlıkla ilgili şartların bazılarını sahip insanlar tarafından beraberce yönetilecek olsa bile mutlaka birisi filozof veya felsefe bilgisine sahip birisi olmalıdır. Ancak herhangi bir zaman diliminde felsefe yönetimin bir parçası olmazsa diğer şartlar varlığını korusa da erdemli devlet meliksiz kalır. Şehrin işlerine bakan hâlihazırdaki başkan melik değildir. Eğer şehrin yönetimine felsefe dâhil olmazsa şehir helak olabilir (Fârâbî, 1995, s. 124-126). Onun bu ifadelerinde sadece felsefe bilgisinin yasa ve değer koymak için değil aynı zamanda onları uygulamak için de gerekli olduğu sonucu çıkar.

Fârâbî'ye göre ilk başkanla diğerleri arasında statü farkı vardır. O, Tanrı'dan vahiy alan ilk başkanı er-re'îsü'l-evvel, bunun yönettiği şehre er-ri'âsetü'l-ûlâ, vahiy almayıp ilk başkanın izinden gidenleri er-re'îsü's-sünne, bunun yönettiği şehri ri'âsetü'-tâb'a li'l-ûlâ olarak isimlendirir (Fârâbî, 1994, s. 90; Toktaş, 2009, s. 97).

Fârâbî böylece erdemli şehrin başkanının Tanrı'dan aldığı bilgi ile yasa koyabileceğini belirtir. Bu yasalarla erdemsiz toplumları erdemli toplum haline çevirir. Bu yasalar toplumu erdemli hale getiren ve mutluluğa götüren yasalardır ve Tanrı tarafından verilen bilgi ile oluşturulduğu için mutlak ve yanılmazlık özelliği olmalıdır (Toktaş, 2009, s.103-104). Buna rağmen Fârâbî erdemli şehirde vahiyle belirlenmiş olan bazı yasaların şartlar değiştiğinde değişebileceğini veya daha önce olmayan kanunların konulabileceğini belirtir. Hatta bunu ilk başkandan sonra gelen ikinci başkanlar ve daha sonra gelenler de yapabilir (Fârâbî, 1995, s. 125; Fârâbî, 1994, s. 90). Bu ilk başta bir eksiklik gibi görünse de aslında bütün yasalar ilk başkanın yasalarından kaynaklanır ve ona dayanır. Fârâbî'ye göre çeşitli zamanlarda peş peşe birbirini takip eden erdemli şehrin başkanları zamanın tamamında başkanlık yapmış tek bir hükümdar gibidirler. Bunun sebebi onların sanki tüm zamanlarda aynı kalan tek bir hükümdar gibi tek bir nefis şeklinde hareket etmeleridir. Aynı zaman dilimindeki tek bir şehirde veya yeryüzü topluluğu veya erdemli milletler topluluğu gibi pek çok şehirde başkanlık yapan birden çok hükümdar olduğu dönemlerde de bunların hepsi aynı şekilde sanki tek bir başkan, ruhları da tek bir ruh gibi davranır. Benzer şekilde, belli bir zaman diliminde

bir topluluğun bir sınıfındaki insanlar, ister yönetici ister hizmet edici sınıftan olsun, bir şehirde veya birçok şehirlerde yaşasalar da onların nefsleri aynı şekilde tek bir nefis gibidir (Fârâbî, 1995, s. 130; Fârâbî, 1994, s. 90).

Fârâbî'nin Tanrı merkezli bir devlet düşüncesine sahip olduğu görülmektedir. Ancak onun bu devleti tek bir dine mensup olanların devleti olarak görmek hata olur. O günümüz dini çeşitlilik hatta dini çoğulculuk taraftarlarını sevindirecek açıklamalar yapmaktadır. O erdemli şehrin bilmesi gerekenlerin nasıl öğretilceğini açıklarken misallerle açıklamaktan söz eder. Ona göre söz konusu şeyler her millete ve her şehir halkına onların en iyi bildiği misallerle anlatılır. Bundan dolayı hepsi amaç olarak bir ve aynı mutluluğa sahip, aynı amaç peşinde olan ancak buna karşın dinleri birbirlerinden farklı olan birçok erdemli millet ve erdemli şehrin olması mümkündür (Fârâbî, 1995, s. 130; Fârâbî, 1994, s. 97). Onun bu yaklaşımlarını Tanrı'dan gelen ve tek hakikatin bilgisine dayanan gerçeğin değişmeyeceği ve aynen devam edeceği olarak yorumlanmalıdır.

IV. Felsefe ve Din

Fârâbî vahiy almış ilk başkana bu vahyi insanlara anlatma ve vahyin gereği olan erdemli yönetime sahip toplum ve topluluğu gerçekleştirme görevini verir. Dolayısıyla ilk başkanın sahip olması ve halkın yeteneklerine göre elde etmesi gereken sanatların ve bunların elde edilme yollarının belirlenmesi gerekir.

Fârâbî'ye göre insanın yaratılış amacı mutluluktur ve mutluluk mümkün varlıkların kabul edebileceği en son kemal derecesidir. Bu ancak erdemli bir toplum içinde gerçekleşebilir (Fârâbî, 1994, s. 81-82).

Mutluluk sadece kendisi için istenilen bir şey olduğu için bundan sonra insanın yönelebileceği daha büyük bir şey bulunmaz. Bunun için mutluluğun kazanıldığı güzel ve iradi fiiller ile bunların doğduğu kabiliyet olan erdemlerin neler olduğunun bilinmesine ihtiyaç vardır (Fârâbî, 1995, s. 101). İnsanlar yaratılışları itibarıyla farklı yeteneklerle ve yatkınlıklarla doğmuşlardır ve birbirlerinden derece bakımından üstün veya aşağı olabilirler. Mutluluk bütün insanlar için amaç olunca mutluluğu elde etmek için yapılması gerekenlerin bilinmesi ve yerine getirilmesi en öncelikli mesele haline gelir. Bunu herkes tek başına yapamaz ve dolayısıyla herkesin kendi kabiliyetine göre eğitilmesi gerekir (Fârâbî, 1994, s. 82-87).

Siyaset, mutluluğun nasıl öğretileceğini ve elde edileceğini, nerede uygulanabileceğini gösteren bir sanattır. Bu sanatla gerçek mutluluğun ne olduğu bilinebilir (Aydın, 2012, s. 16). Erdemli ilk başkanın siyaset sanatına bunun için ihtiyaç vardır. Faal akıl vasıtasıyla mutluluğun nasıl gerçekleşeceğini öğrenen ilk başkan insanlara siyaset sanatıyla kendi yetenekleri ve kabiliyetlerine göre yukarıdan aşağıya doğru belli bir hiyerarşi içinde mutluluğu nasıl kazanacaklarını öğretir.

Fârâbî, erdemli din ile felsefe arasındaki ortaklıklardan dolayı erdemli dinin felsefeye benzediğini belirttiği halde dinin belli şartlarla kayıt altına alınmış bir felsefe olduğunu düşünmektedir. Felsefe dinin kendi alanında onun metotlarını kullanarak yaygınlık kazanmakta, insanlara ulaşmaktadır. Buna rağmen din iki sebepten dolayı felsefenin parçası konumundadır. Birincisi, dinde ispatsız olarak kabul edilen şeylerin kanıtları felsefede olduğu için; ikinci olarak, dindeki tikel-lerin sebeplerini veren tümelleri içeren ilim felsefede olduğu içindir. Felsefenin parçası konumunda olan din hem nazarı hem de ameli konular ile erdemli dini meydana getiren başkanlık sanatı konusunda felsefeye tabidir ve onun altında yer alır. Buna karşılık din, felsefi olanın en doğru topluma kazandırılma aracıdır (Aydınlı, 2013, s. 172-173). Bundan dolayı, “Mutluluğu amaç edinen insanların çoğu, onu tasavvur ederek değil, ancak hayal ederek amaç edinir. İnsanların çoğu, benimsenen, uyulan ve yüceltilen ilkeleri, tasavvur edilmiş şekilleriyle değil, ancak hayal edilmiş şekilleriyle kabul ederler. İmdi mutluluğu tasavvur edilmiş şekliyle amaç edinen ve ilkeleri tasavvur edilmiş, şekliyle kabul edenler bilge kişilerdir. Bu şeyleri nefislerinde hayal edilmiş şekilleriyle kabul eden ve amaç edinenler ise, inanan (mü’min) kişilerdir.” (Fârâbî, 1994, s. 97-98, çev. s. 92-93). Fârâbî bundan dolayı, hayal güçleri farklı olduğu için farklı dinlere mensup aynı mutluluğu amaçlayan erdemli şehir ve milletlerin olabileceğine inanır (Fârâbî, 1995, s. 130; Fârâbî, 1994, s. 97).

Fârâbî’ye göre mutluluk salt iyiliktir. Onun elde edilmesini sağlayan her şey iyi, engel olan her şey kötüdür. İyilik ve kötülük irade ile ortaya çıkar. Ancak Fârâbî irade ile ihtiyar arasında ayırım yapar. Ona göre insandaki idrak edilen şeye duyulan eğilim duyular ile tahayyülden kaynaklanırsa irade/isteme, düşünme ve akletmeden kaynaklanırsa ihtiyar/seçme denir. Aslında bu da iradenin bir türüdür ancak duyu ve hayal gücünden doğan iradeler bütün hayvanlarda bulunurken akletme ve düşünmeden doğan irade olan ihtiyar sadece insanda bulunur (Fârâbî, 1995, s. 100; Fârâbî, 1994, s. 78). Bundan dolayı mutluluk, erdemli başkanın yönetiminde ve eğitiminde insanların iradeleriyle elde edecekleri bir şeydir. Bu anlamda Fârâbî erdemli devlet başkanının şahsında bütün şehir, millet ve dünyayı erdemli bir topluluğa dönüştürmeyi hedeflemektedir.

Sonuç

Fârâbî’nin medeniyet teorisi felsefe ve din temeline dayanır. Onun özgün bir şekilde felsefe ve din arasında kurduğu ilişkiye göre insanın esas amacı mutluluktur ve felsefe insanın mutluluğu nasıl elde edeceğini öğretir. Mutluluğu ise en yüksek iyiyi bilmek olarak tanımlar. Felsefe en yetkin iyyinin, en yüksek iyyinin bilgisini verir. En yüksek iyi ise Allah’ı bilmek ve gücü nispetinde O’na benzetmek olarak anlaşılır. Dolayısıyla insanın mutlu olması felsefe bilmesine, gücü

nispetinde Allah'ın fiillerine benzer erdemli işler yağmasına ve böylelikle mutluluğu elde etmesine bağlıdır. Mutluluğu elde etmek ise ancak erdemli şehirde mümkün olmaktadır. Medine bu yönüyle insanların ebedi mutluluğa yani Allah'ın bilgisine ulaştıkları bir yer niteliğine dönüşmektedir. Çünkü Fârâbî insanların sadece erdemli medinede ebedi mutluluğa ulaşabileceğini düşünmektedir. Kainatı yöneten Allah olduğu gibi erdemli şehri de Allah adına yönetecek olan peygamber filozof niteliklerine sahip devlet başkanı olmalıdır. Bundan dolayı şehri erdemli yapacak devlet başkanının sahip olduğu nitelikler insanların ebedi mutluluğu kazanabilmesi için son derece önemlidir. Böylelikle erdemli şehir ve onu yöneten kişinin nitelikleri, insanın medenileşmesi ve ebedi mutluluğu kazanmasında önemli bir etken haline gelmektedir.

Erdemli şehrin başkanının yönetim erkinin kaynağı Tanrı'dır, başkanın başkanlık etme gücü onun faal akılla kurduğu bağlantıdan kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla erdemli şehrin yönetimi için gereken yasa ve değerlerin kaynağı Tanrı'dır çünkü yasaları da koyan gerçekte Tanrı'dır. Bu İbn Sînâ'nın ev ve siyasetle ilgili yasaları koyan insanın peygamber olması gerektiği düşüncesini hatırlatmaktadır.

Fârâbî'nin medine şehir düşüncesi klasik Yunan filozoflarının şehir devletinden veya Kant gibi filozofların Tanrı'nın Krallığı adını verdikleri sınırlı dünya devletinden oldukça farklıdır. O, şehirden devlete giden ve çeşitli devletlerin birleşmesinden bütün dünya devletlerini içine alacak ve bütün insanlığı kuşatıp mutluluğa götürecek bir birleşik dünya devleti düşüncesine sahiptir. Bu iş bölümü ve adaletin tam olarak gerçekleştiği ve insanların gerçek anlamda mutluluğa kavuştuğu ilkelerini Tanrısal yetkinlikten alan Peygamber veya onun özelliklerine sahip filozof devlet başkanı altında gerçekleşecek olan bir devlet idealidir. Onun bütün dünya devletlerinin mutluluk yolunda birleştiği evrensel dünya medeniyeti algısı ve tezi bugünkü dünyanın bile algılamakta zorluk çekeceği bir görüştür. O zamanda bunu düşünmek, bu düşüncenin teorisini geliştirmek, pratiğe dökülebilmesi için metotlar ortaya koymak Fârâbî'nin evrensel medeniyet düşüncesi-nin ve dehasının eseridir ve bugünkü insanlığın geldiği nokta ve ortaya konulan tezler karşılaştırıldığında, Fârâbî'nin aşılacak şöyle dursun geldiği noktaya henüz varılamadığı sonucuna ulaşılır.

KAYNAKÇA

- Aydın, M. (2012). "Fârâbî'nin Siyaset Düşüncesinde Sa'âdet Kavramı". Ebû Nasr El-Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-Medeniyye* veya *Mebâdî'ül-Mevcûdât* içinde (s. 13-31). Çev. Mehmet Aydın, Abdülkadir Şener, M. Ramî Ayas. İstanbul: Büyüyen Ay.
- Aydınlı, Y. (2013). "Fârâbî ve Bağdat Meşşâî Okulu". Cüneyt Kaya (Ed.), *İslam Felsefesi Tarih ve Problemler* içinde (s. 145-182). İstanbul: İsam.

Baykara, T. (1992). *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar*. İzmir: Akademi Kitapevi.

Fârâbî (1986). *Kitâbü'l-mille*. Tahkik, Muhsin Mehdi. Beyrut: Dârü'l-Maşrık.

Fârâbî (1994). *es-Siyâsetü'l-medeniyye*. Tah. ve şerh, Ali Bu Melham. Beyrut: Dar ve Mektebeti'l-Hilâl.

Fârâbî (1995). *el-Medînetü'l-fâdıla*. Tah. ve şerh. Ali Bu Melham. Beyrut: Dar ve Mektebeti'l-Hilâl.

Toktaş, F. (2002). “Fârâbî'nin Kitâbü'l-mille Adlı Eserinin Takdim ve Çevirisi”. *Dîvân İlmi Araştırmalar Dergisi*. 2002/1. yıl 17. sayı 12, ss. 247-273.

Toktaş, F. (2009). *Fârâbî'de Ahlâk ve Siyaset*. Samsun: Etüt.